



Diyanet ve Örgütlü Dinî Yapı ve Cemaatler

Necdet Subaşı

Bu yazıda, anayasal bir kurum olarak varlığını sürdüren Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bugün gelinen noktada gündeme gelen tartışmalar eşliğinde kendi dışındaki grup ve cemaatlerle olan ilişkisini, bu ilişkisinin dayandığı temelleri ve olası kamusal beklentileri tartışacağım. Böylece yazıda, "Diyanet ve Örgütlü Dinî Yapı ve Cemaatler" başlığı altında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslamî referans ve kodlarla kendini tanımlayan, varlık gerekçelerini bu çerçeveye içerisinde takdim eden grup ve cemaatler hakkındaki yaklaşımlarını ele almak istiyorum. Söz konusu yapıların belli başlı özelliklerini, ortaya koydukları söylem ve ideolojilerle ilgili belli başlı parametreleri ve tabii ki bütün bunların ortaya çıkardığı sonuçları tahlil etmeye çalışacağım.

Örgütlü dinî yapıların hiçbiri kamusal anlamda "dinî" birer statüyle varlıklarını sürdürmemektedir. Farklı dernek, vakıf ya da diğer oluşum biçimleriyle çalışmalarını sürdüren grup ve cemaatlerin resmî ve gayr-i resmî protokollerle Diyanet'e yakın durdukları gibi, zaman zaman ona muhalif, rakip ya da onu aşmaya çalışan bir çaba içinde oldukları da söylenebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı kadar diğer dinî grup ve cemaatlerin statüsü de Cumhuriyet'le birlikte oluşan yeni rejimin özellikleriyle ilgilidir. Bugün pek çok noktada dinsel olanın daha görünür bir keyfiyet kazandığı gözlenirse de kamu rejimi içinde Diyanet ve diğer örgütlü yapılar arasındaki ilişkinin biçimi yeterli ölçüde açık bir kritere bağlı değildir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tarihsel kökleri İslam'ın varlık bulmaya çalıştığı başlangıç süreçleriyle kolaylıkla ilişkilendirilebilse de onun kendine mahsus işleyi-

@ Dr., Din Sosyologu.

şi Cumhuriyet’le birlikte başlamıştır. Ona Osmanlı hatta Selçuklu yönetim şeması üzerinden kök bulma çabası içinde olanlar yok değildir ama temel nitelikleri ve işleyiş tarzı dikkate alındığında, kurumun oldukça yeni sayılabilecek zamanların ürünü oldukları söylenebilir. Kuruma asalet kazandırma ve onu temellendirme konusunda daha köklü bağlantılarla ilişkilendirme çabası bir noktaya kadar mazur görülebilir. Esasen din alanında yeniden bir yapılandırma çabası içinde ortaya çıkan kurumu eski uygulama ve örnekleri dışarıda bırakarak değerlendirmek de pek mümkün değildir. Örneğin Nizamülmülk’ün yönetsel uygulamaları çerçevesinde dinin devlet bünyesinde bir organ olarak tasarlanması hiçbir şekilde göz ardı edilemez. Öte yandan Osmanlı yönetim şeması içinde güçlü bir kurumsallaşma biçimi olarak Şeyhülislamlık da yapılan analizlerde hiçbir şekilde dışarıda bırakılamaz. Diyanet İşleri Başkanlığı’na olumlu bir perspektif içinde bakanlar tarihsel örneklerle sık sık karşılaştırma yapma gereği duyarken ona eleştirel açıdan yaklaşanlar, en başta Emevi iktidar ailesinin dini adeta kendi hegemonik iktidarının esaslı bir parçası olarak ele almasına sık sık atıfta bulunarak, dinin geçmişte olduğu gibi bugün de devlet aygıtının işlevsel bir aracı olarak seferber edildiğini iddia etmektedirler. Ancak bu tebliğin konusu, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tarihsel kökleri ile ilgili bir çerçeve ortaya koymak değildir. Aksine, tarihsel bağlam daha çok İslam toplumlarında din ve devlet arasındaki ilişkilerin cemaatlerle bağının nasıl kurulduğuyula ilgilidir. Örneğin Osmanlı toplumsal düzeninde doğrudan Şeriat’a saygılı ve bağlı bir yönetimin halk içinde kendine karşılık bulmakta zorlanmayan dinî grup ve cemaatlerle ilişkisinin nasıl seyrettiği bugünkü durumu anlamak açısından oldukça önemli ve öğretici olacaktır.

“Diyanet ve Örgütlü Dinî Yapı ve Cemaatler” başlığı altında bir çalışma ortaya konarken en azından Türkiye’de ve dünyada din ve devlet arasındaki ilişkileri ve bu bağlamlardan doğan biçim ve formları, bugüne sarkan sonuçları hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunmak gerekiyor. Kısa da olsa öncelikle şu kadarnı söylemek gerekir: Dinle devlet arasındaki ilişkiler hemen her yerde, tarihin her döneminde başından beri her zaman sorunlu olmuştur. Bu problem sosyal gerçeklik dünyasında sıkça tartışılan konular arasında yer almaya devam etmektedir. Bu gerilim ve tartışmanın temel problemleri, hep aynı sorular etrafında şekillenmiştir: Devlet, dinin neresinde duracaktır? Eğer varsa ki var olduğuna dair pek çok bilgi ve belge önümüzdedir; o halde din ve devlet arasındaki kontratın sınırları nedir? Karşılıklı yükümlülüklerin ne yönde işlediği hususunda karar mercii hangisidir? Bu tür anlaşma ve sözleşmelerde hâkimiyet kime aittir? Belirleyici olan, din midir? Devlet midir? Bu gibi tartışmalar sadece bizde değil, aksine belki bizdekinden daha fazla olacak bir şekilde Batı’da, kökü çok daha derinlerde ilerleyen bir tartışma olarak yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Öte yandan, Marksist siyaset edebiyat-

tının din ve devlet arasındaki ilişkileri tanımlarken kullandığı popüler argümanlar, bugün söz konusu tartışmaların yönünü bir hayli etkilemiş ve değiştirmiş durumdadır. Dini, toplum nezdinde halkın ahyonu, devlet nezdinde de işbirliğine açık bir ideolojik ajan olarak tanımlayan bu söylem, nihayetinde, dine özgün ve muteber bir alan bırakmamaktadır.

Bizim coğrafyamızda, yani İslam kültürünün egemen olduğu siyasi zeminde, din ve devlet arasındaki ilişkilerin çok fazla kurcalanmadığını, üzerinde yapılan tartışmaların gündelik dile yansımaya fırsat verilmediğini özellikle ifade etmek gerekir. Serahsi'de, Maverdi'de ya da doğrudan Şii ve Sünni teolojisinde karşılığını bulan tartışmaların sıradan bir müminin dünyasındaki karşılığı sadece ve sadece itikadi bir form olmakla sınırlıdır. Elitler arasında ilerleyen bir münakaşa, meşruiyetten hegemonyaya, iktidardan siyasi yapıların tanzimine kadar hemen her celsede açtıkları bahisler oldukça önemli olmakla birlikte, bu bahislerin kitlesel etkilere örneğin kıyاملara yön verecek bir dile sahip oldukları pek söylenemez. Bunun hiç kuşkusuz kültürel ve politik alışkanlıklardan kaynaklanan boyutları olduğu gibi, devletle toplum arasındaki sınırların genellikle halk lehine işleyen muğlaklığından beslenen yanları da ihmal edilmemesi gereken bir tarz-ı hayat üretmektedir. Her halükârda devlet, bizim geleneğimizde, dinle örtük bir ilişki içerisindeydi hatta yer yer bağdaşık sayılabilecek bir iç içelik durumundan da söz edilebilir. Bu ilişkinin problem yarattığı zeminlerde ise doğal olarak birtakım krizler çıkmakta ve bu tür durumlarda da sorun "devlet gereklilikleri" çerçevesinde çözülmektedir.

Dini kesinkes bir gerçeklik olarak devletin bir aracı hatta ortak bir paydası olarak tavsif etmek bir hayli zordur. Ama uygulamaya bir göz atıldığında, en azından Selçuklu-Osmanlı siyasal geleneğini yakından takip ettiğimizde, dinin devlet gerekliliklerinin bir parçası olarak görüldüğü durumlarda bile, belki de daha çok, onun devleti tamamlayan bir bileşen olarak öne çıktığı görülmektedir. Buradaki dil hassasiyetini dikkatle takip etmek gerekir çünkü burada artık onsuz bir devletten söz etmek giderek güçleşmektedir. Bununla birlikte, din hiçbir durum ve şeraitte devletin çıkarlarını gözeten, onun çıkarları için istihdam edilmiş bir "araç" ve "alan" değildir. Kısaca söylemek gerekirse, başka hiçbir yerde rastlanmadık bir şekilde, devlet dinle birlikte ancak devlettir, din devletle birlikte ancak dindir.

Osmanlı dinî-sosyal gerçekliği içinde Şeyhülislamlık, kurumsallaşma sürecine paralel olarak rolü ve ağırlığı her geçen gün daha da artan özgün bir meşruiyet aracıydı. Devlet ya da sultan kendi gereklilikleri içinde uygulamaya yöneldikleri kararlarını dinî bir meşruiyetle temellendirme konusunda her zaman dikkatli bir çaba içerisinde olmuşlardır. Verili sistematığın dini ve onun yegâne temsil makamı olarak Şeyhülislamlığı öne çıkaran işleyişi içinde farklı dinî grup ve cemaatlerin de ken-

di statülerini kabul edilebilir/kayıt altına alınmış bir çerçevede takdim edebilmeleri için ilgili kurumsal ağların onayına ihtiyaç duyacakları kesindi. Bu bağlamda, başat dinî eğitim kurumları olmaları hasebiyle, medreseler ve buna bağlı olarak dinî bilgi akışını kontrol etmeleri açısından ulemanın nüfuz alanı da bir hayli önemlidir. Kurumsallaşmasını tamamlamış eğitim kurumlarında ihtisaslaşan ulema, ülkenin dinî dünyasını düzenleme ve inşa etme konusunda beka ve nizam-ı âlem ülküsü etrafında kendi misyonlarını devreye koyuyorlardı. Bektaşiliğin, Kadiri ve Nakşibendi tarikatları gibi Osmanlı coğrafyasının geniş dünyasında kendisine karşılık bulan dinî eğilimlerin devlet nezdinde kabul görüp himaye edilebilmelerinin yegâne yolu, bunlara Şeyhülislamlık tarafından itibar kazandırılmasıydı.

Diyanet İşleri Başkanlığı bir Cumhuriyet kurumudur. Kuruluş itibariyle sahip olduğu rol aslında Cumhuriyet'in yeni hedefleriyle kurulan ilişkileri açıklar. Diyanet, bundan böyle de devletle toplum arasındaki dinsel bağıntıyı tanzim edecektir ancak seleflerinden bir farkla. O da dinî hayatı laik ve seküler hedeflere odaklanmış modern devlet gereklilikleriyle çatışmaya sokacak bir arayış içinde olmamayı gerektirecektir. Bu bağlamda, kontrollü bir dinî hayat, söz konusu zeminin muhasarasından çok, yeni devletin hedeflerini sabote edecek bir çıkışın meşruiyetini yok saymaya yöneliktir. Bu da devletin sahiplendiği değer ve sabitelerin her durumda hâkim birer kriter olarak öne çıkmasını zorunlu kılacaktır. Cemaatlerin ve diğer dinî toplulukların her şeyden önce devlet tarafından akredite edilmeleri gerekecektir. Yine de bununla birlikte her durumda Diyanet, hem söylem hem de cemaat oluşumlarının din ve devlet gereklilikleri açısından değerlendirilmesinde kendisine başvurulmuş en önemli kurumlar arasında yer almaktadır.

Bugün Diyanet İşleri Başkanlığı'nı cemaatlerle ilişkileri bağlamında ele almanın esas nedeni dinî hayatın denetim ve kontrolü söz konusu olduğunda "paralel" kimi yapıların ortaya çıkmasıdır. Genel olarak Nurculuk içinde ele alınıp değerlendirilen ve kamuoyunda "Gülen cemaati" olarak tanımlanan oluşumun din ve dinî hayat konusundaki yer yer müdahil yer yer de geleneksel algı ve söylem mekanizmalarını dönüştürmeye yönelik çekici örgütlenme çabası, bugün üzerinde sıklıkla durulan yeni bir tartışma alanı ortaya çıkarmıştır.

Din-devlet ilişkilerinin bize has işleyişi, seyir ve tabiatı hakkında özellikle çağdaş dönemde Batılı hazır şablonlar takip edilerek gerçekleştirilen bir eşleştirme, her durumda yanıltıcı hatta yıpratıcı olmaktadır. Bizim geleneğimizdeki karşılığı farklı olduğu için yani Batı'da ortaya çıkan uygulamaları acımasız bir şekilde transfer edip İslami geleneği de bununla ilişkilendirmek hiç de gerçekçi olmuyor. Ama bununla beraber, dinin her durumda bir himayeye, bir arka plan desteğine ve bir koruyucu kalkana ihtiyaç duyduğu da izahtan varestedir. Devletin ve dinin hedefle-

ri birleştiği zaman, muhtemelen Selçuklu-Osmanlı uygulamalarındaki gibi kendine özgü nitelikleri olan yeni bir bütünselleşme modeli ortaya çıkmaktadır. Tabii ki bazen -bu kelimeyi bilerek kullanıyorum- dinî söylemin aktörleri cesaretlenip yüz bulduğu -yüz bulmak kelimesinin kültürümüzdeki karşılığını bilerek söylüyorum- ya da sınırlarını ihlal derecesinde hafifçe şımartıldığı zaman, bütün bu süreçte zaman zaman kendi konumlarını da kullanarak devleti “hesab” a çektiklerini, uygulamaları hakkında radikal birtakım eleştirilerde bulduklarını görebiliyoruz. Sonuçta toplam açısından bakıldığında genellikle dinin devlet eli içerisinde değerlendirilebilecek bir yapı ortaya koymaya zorlandığı anlaşılmaktadır.

Dinle devlet arasındaki ilişkilerin özellikle Osmanlı örneğinde Şeyhülislamlık üzerinden işleyen içerik ve formlarının bugün modern Cumhuriyet koşullarında oldukça seküler sayılabilecek hedefler içinde bile, öncekini hatırlatacak bir şekilde, niteliksel olarak onu takip eden Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden sürdüğünü kabul etmek gerekir. Bununla birlikte Osmanlı devlet pratiklerindeki yeri ve konumuyla Şeyhülislamlığın sahip olduğu rol ve işlevlerle modern Türkiye’de yeni ihdas edilen Diyanet İşleri Başkanlığı’nın aynı minval üzere işleyen birer dinî örgütlenme biçimi olmadığı da ayan beyan ortadadır.

Osmanlı Devleti’nde Sultan, bütün boyut ve çeşitliliğiyle hayatın bizatihi hâkimi olarak değerlendirilmektedir. Dinî hayat da aynı şekilde ona tabidir ancak bir şartla ki Sultan, dinin hem hamisi hem de garantörü olarak kendini konumlandırmaktadır. Kendisini “dinin hizmetkârı” olarak tasavvur etmekte ve takdimini bu ayrıcalıklı statü üzerinden yapmaktadır. Ne var ki Cumhuriyet’in kuruluş döneminde de böyle bir iddiası hiçbir zaman olmamıştır. Ama Cumhuriyet kurumsal anlamda, mesela Osmanlı’yla kıyaslandığında, sanki daha tanımlı bir şekilde daha donanımlı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nı ihdas etme gereği duymuştur. Bununla birlikte açıkça söylemek gerekir ki Diyanet İşleri Başkanlığı’nın modern Cumhuriyet gereklilikleri içinde yerinin ne olduğu, neredeyse her on yılda bir değişen tasavvurlara bağlı olarak şekillenmiştir. Çok gariptir, mesela seksenlerde Diyanet algısı genel kitlede nasıldı? Doksanlarda nasıldı? Bu algı, o kurumun başındaki insanlara göre mi değişiyor? Burada sorumluluk üstlenen aktörün dinî ve entelektüel statüsü ile siyaset üstü tanımlaması içinde değerlendirilebilecek takva ve diğer meziyetlerinin önemli olduğunu düşünüyorum. Mesela Ahmet Hamdi Akseki’den Ömer Nasuhi Bilmen’e, oradan da bugüne kadar ulaşan simalar hakkında bir ortaklık arandığında, sözünü ettiğim niteliklerle buluşmak hiç de zor olmayacaktır. Kimi istisnai figürleri yok sayıyor değilim ancak onlar da kurumun genel tarihi içinde listeye dahil olamayacak düzeydeki özellikleriyle kayıt dışı sayılmaktan kurtulamamışlardır.

Bununla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dönemselsel olarak en azından 80'lere kadar görece kendini biraz daha kenarda tutmaya, kendi halinde kalmayı makulleştirerek varlığını deruhte etmeye çalıştığı da bir gerçektir. Kamusal alanda çok fazla kendini göstermemek ve varlığını açıkça hissettirmemek koşuluyla yasada tanımlanan rolünü sürdürmesine izin verildiğine dair pek çok done, bugün bizi bu yöndeki argümanların haklılığına yöneltmektedir. Paradoksal ama gerçek olan, bu fiilî durumdur.

Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiye'de dinî hayatı takip edecek, dinî hayatın başlıca öğeleri arasında söz sahibi olacak ancak kendisine tevdi edilmiş bu görev ve sorumluluğu, devletin laiklik algısını ve başından beri ısrarla takipçisi olduğu sekülerleştirme çabalarını frenleyici, ona şu ya da bu şekilde engel olacak bir çerçevede sürdürmeyecektir. Yani fiilî durum nasıl bir şeydir, bu pek de açık değildir. Bu mahalde yaşayacaksınız, bu haneyi herkes gibi siz de bizimle paylaşacaksınız ama bu ailenin misafir ağırlamasına, gürültülerine, şamatalarına kulak vermeyeceksiniz, kulak asmayacaksınız, burada neler oluyor diye hemen her fırsatta mesela merak saikiyle de olsa balkona çıkmayacaksınız, camdan dışarı sarkıp etrafı kolaçan etmeyeceksiniz. Böyle bir şey sanırım, bunun gibi bir şey.

Somut örneklerle kanıtlanması her zaman kolay olmasa da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurumsal olarak kendi varlığını her geçen gün daha da güçlendirdiği, genel olarak "İslami kesim" şeklinde tasvir edilen bir dünyada devletin din işleriyle ilgili istihdamının en azından başlangıç süreçleri için "tapu kadastro memurluğu" şeklinde tanımlandığı pekâlâ bilinmektedir. Aslında, toplumun esaslı bir kesimi modern devletin din politikalarına ilişkin düşüncelerinde pek de öyle derinlikli bir eleştirel çıkışa sahip değildir. Milletın beklediği devletin Diyanet'e gereken ağırlığı vermesi, görevlilerinin statüsünü tahkim etmesi ve bütçelendirmede biraz daha cömert davranmasıdır. Esasen toplumun bu bağlamdaki sorularının henüz rüşeym halinde bile olmayışı, belki de mevcut değişimin yeterince fark edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Oysa kamusal alandan bihakkın dışlanmış, pek çok durumda ısrarla kenarda tutulmuş bir kurumun hiç de sanıldığı gibi dışlanmış olmadığını ve kendine düşen görevleri layıkıyla yerine getirdiğini, bugün geriye doğru baktığımızda açıkça görüyor ve fark ediyoruz. Diyanet'in kuruluşundan bu yana hangi süreçlerden geçtiği dikkatle izlendiğinde, her şeyden önce, Türk tipi bir dinî devlet pratiğine yoğunlaşmak gerektiğini vurgulamak gerekir. Mesela bu bağlamda kamuoyuyla paylaşılması gereken o kadar ilginç arşiv malzemesi var ki hâlâ bu veriler araştırmacıların nesnel ilgilerini beklemektedir.

1960'a kadar Diyanet İşleri Başkanı'na bizzat yöneltilmiş, onun cevaplama istenilen sorular bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'na dinin temel konuları ve ilke ve değerleri hakkında ne düşünüldüğüne dair pek çok soru sorulmuş; bunların bir kısmını bazen bizzat devlet, meşru mahkemeler aracılığıyla sormuş bazen de normal yollarla söz gelimi Zonguldak'ın ya da Bilecik'in herhangi köyünden bir vatanşın kendi dinî problemlerine bir cevap bulmak üzere kalkıp Diyanet'e başvurması ve suallerine karşılık aramasıyla bu irtibat devam etmiştir. Bütün bunları takip ettiğinizde, Diyanet'in bütün bu sorulara dinde bunun karşılığı ne ise o netlikte cevaplar verdiğine, bundan asla kaçmadığına rahatlıkla şahit olacaksınız. Hiçbir şekilde sözü dolandırmadan, sözle oynamadan, din dilinin gerektirdiği açıklıkta, muğlaklığa prim vermeden anlattıklarını ben bu metinlerin çoğunu inceleyip okuduğum için rahatlıkla söyleyebilir, savunabilirim. Fakat bununla beraber, yine de 80'lere gelinceye kadar, Diyanet İşleri Başkanlığı şunu yapmıştır: Kendisine sorulmadıkça konuşmamış, genel gidişat hakkında hiçbir şekilde beyanda bulunmamış, herhangi bir konuya ilişkin olarak doğrudan kendisi bir sorumluluk talep ederek ve kendisine bir yükümlülük atfederek söz almamış ve yerini bilmiştir. Oysa bugün kurum, bütün bunlardan birkaç adım ileridedir ve pek çok zeminde Diyanet için söylenen "konuşan Diyanet" ifadesi, herkesin bildiği bir gerçeği yansıtmaktadır. Bütün bunları nasıl anlamak gerekir? Birbiriyle çelişkili gibi görünen bu hususları hâlihazırdaki ezberlerle, kesin kabullerle ve bildik yöntemlerle çözümlenmek imkânsız gibidir. Bugün Diyanet, herhangi bir şekilde kendi tercihini ortaya koyarken dolaylı ya da dolaysız bir yönlendirmeye maruz kalmaksızın hareket etme hassasiyeti içinde kendi kurumsallığını derinleştirmeye özen göstermektedir. Tabii ki İslami kesimin zihninde, sonuç itibarıyla parçalı da olsa, laik devletin kuruluşuna ve onun işleyişine dair pek çok harita var. Dinin baskı altına alındığına dair hikâyeler çoğumuza abartılı gelebilir ama dinî hassasiyet içindeki kitlelerin yakın tarih algısı biraz da bu anlatılar üzerinden inşa edilmektedir.

Dinî hareketler konusunda modern Cumhuriyet'in açıkça Batılılaşmadan yana bir tercihte bulunduğunu, dolayısıyla onu engelleyici, ona set çekici her türlü hareketi bastırmak konusunda kültür politikalarından siyasete hemen her alanda oldukça büyük ve kalıcı adımlar attığını, bütün bunları radikal bir muhtevayla ilerlettiğini biliyoruz. Nihayet radikal adımlara paralel olarak da İslami söylem kanallarının sertleştiğini, devletin katılığına uyumlu bir İslami sürecin, kâh radikalleşerek kâh uyumlaşarak gündelik hayatta yer tuttuğunu söylemekte yarar var. Türkiye'de "dinî grup kavramı"nın özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı çerçevesinde bu kavramın yerleşik hacmi içerisinde ele alınmasının çok özel bir anlamı var. Cumhuriyet'in dinî grupları, dinî yapı ve tarikatları öncelikli olarak tasfiye etmesi ve

hukuken bunları gayr-i meşru ilan etmesiyle başlayan bir süreç var ve bu süreçte, toplumda Tekke ve Zaviyeler Kanunu çerçevesinde bütün tarikatlar devre dışı bırakılacak ve mevcut dinî-kültürel bakiye, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesinde yeniden tanımlanarak ele alınacaktır. Artık geriye kalan bakiyenin, tarikat ve cemaatlerin geleneksel söylemlerinden arındırılarak adeta yalıtılmış bir dinî hayat tasavvuru içinde ulus devlet normlarıyla uyumlulaştırılarak modernleşmenin bizatihi teminatı olarak "makbul vatandaş" kategorisine dahil edileceği mukadderdir. Aslında Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin değerlendirme ve yorumların niteliği, tahkim ve tahkir süreçlerinin soğukkanlı bir şekilde ele alınmasıyla birlikte ancak anlamlı bir değer kazanabilir. Bu bağlamda bir grup Müslüman, Diyanet'in dini hayatın tamamını tahkim ederek İslam'ın modern vizyonuna katkı sağladığını rahatlıkla iddia edebilirken, aynı şekilde bir diğer grup Müslüman da bunun tam tersini iddia ederek, İslam'a bu haliyle mütemadiyen kastedildiğini düşünmemize imkân verecek birtakım argümanları sıralayabilir. Bunda şaşılacak hiçbir şey yoktur. Nitekim günümüzde, baskın bir çoğunluk Diyanet'in rol ve işlevlerini yerinde bulup takdirle selamlarken az da olsa belli düzeydeki bir grup da dinin devletin çıkarları doğrultusunda sürekli manipüle edildiğini düşünmektedir. Yine aynı şekilde bir grup arkadaşımız, Diyanet'in modernleşme sürecinde ortaya çıkan yeni fikirleri destekleyerek bu fikriyatla uyumlu bir din söylemi üretme konusunda belki işlevsel olabilecek adımlar attığını düşünebilir. Ama tersi de pek tabii mümkündür. Modern çağın gramerine uzak düşmeme konusunda Diyanet'in varlığını bir katkı olarak gören arkadaşlarımız da olacaktır. Sonuçta o da bu da olacaktır yani. Cumhuriyet, Kemalizm, Atatürk, İnönü, Menderes vs. gibi farklı politik süreçlerde dinî hayatın renginin nasıl olacağı konusunda iyimserliğe izin vermeyen örnekler, pek çok kişinin Diyanet konusundaki yaklaşımlarını etkilemeye devam etmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, "ortada pek çok şey var" ve "Din-i Mübin-i İslam'ın hâli ne olacaktır?" dendiğinde de işin içinden çıkmak bir hayli zor görünmektedir.

Burada kimilerimiz için fazlasıyla iyimserlik sayılabilecek bir ihya hareketi de gözlenebilir ancak ciddi bir gerileme tespiti yapmak da zor değildir. Görüldüğü gibi mevcut sonuçlar elimizdeki malzemeye, yaklaşım ve değerlendirme biçimimize göre şekil almaktadır. Sonuçta dinî hayatta bir tasfiye olduğunu düşünenler, bu adımların atılışında Diyanet'e olumsuz bir rol yüklemektedir. Onun dinî hayatı tahkim etmek için özellikle üretilmiş modern bir ihya kurumu olduğunu iddia edenler ise kurumun varlığını bir şükür nişanesi olarak takdis etmektedirler. Bütün bunların yanında, çok daha genel sayılabilecek bir yaklaşım içinde, Diyanet'i 'gözetlen ya da gözetleyen' bir kurum olarak gören görüş açıları söz konusudur. Gözetmesi koruyucu/kollayıcılığını, gözetlemesi ise muhbirlikle sonuçlanabilecek noktaları ima

etmektedir. İstendiği takdirde, arşivlerden bu yaklaşımların her birini destekleyici “vurucu” bilgilere ulaşmak pekâlâ mümkündür.

Sonuçta; bütün bu bakış açılarımızı belirleyen, her şeyden önce, durduğumuz yerdir. Yani bugün verili durum, Diyanet’in kuruluşuna ilişkin perspektifimize yön vermektedir. Mesela İŞİD’i duyduğumuzda, Taliban’dan haberdar olduğumuzda, Selefilik’le karşılaştığımızda veya coğrafyamızdaki diğer dinî grupların eylemlerini izlediğimizde ya da yakın çevremizdeki nevezuhur ve sekter diğer faaliyetlere kazara çat kapı rastladığımızda, bu hiçbir ayarı, usul ve istikameti olmayan hareketler karşısında Diyanet’le olan bağımız yeni bir dili, yeni bir formülasyonu gerekli kılabilir. Açıkçası, bu gibi durumlarda Diyanet hakkında makul bir analiz yapmak ve onda karar kılmak güçtür. Ama toplam itibariyle bakıldığında Diyanet’in, Türkiye’de yeni şartlarda İslami geleneğin modern dünyası hakkında, bazen reformist bazen ihtiyaca binaen, bazen gözetleyici bazen de kışkırtıcı bir dilin sahibi olarak varlığını sürdürmeye mahkûm olduğu söylenebilir.

Türkiye’de dinî gruplar, Cumhuriyet’in erken dönemlerinde uygulamaya konan ve dinî temsillerin gündemden çıkarılmasına ilişkin bir dizi hareketle, eylem ve devinimle tabii ki yer altına çekilmek zorunda kalmıştır. Uzunca bir müddet, gündelik dindarlık belki camide bildik cemaat arasında devam etmiş ve onun siyasi münderecatına açıkça set çekilmiştir. Bu çerçevede içerisinde yer altına çekilen ve gizli örtük yapılanmalarla sürece dahil olan cemaatler kendilerini, makulleştiriciliği oldukça zayıf gizemli birer dil üzerinden ifade etmeye zorlanmıştır. Cemaatler, kamusal alandaki bu dışlanmışlıklarını kabul ediyorlar ama bunun yanı sıra da gizliden gizliye kendi müfredatlarını, ajanda ve projelerini sürdürmekten geri durmuyorlar. Kur’an öğretimine yönelik alternatif ilgiler, Süleyman Hilmi Tunahan cemaatinin faaliyet alanları içinde varlığını sürdürüyor. İman hakikatlerine ilişkin bir dizi çaba başından beri Said-i Nursi’nin talebeleri arasında devam ediyor. İnsanın deruni boyutlardaki dünyasına yönelik çabalarıyla pek çok tarikat ülkenin hemen her yanından gizil dayanışma ağlarıyla nüfuz alanlarını genişletmeye devam ediyorlar. Nakşibendiler, Kadiriler, Uşşakiler vs. gibi, giderek iyi Müslüman olmanın ideal ölçülerini va’z etme noktasında İslam’ın temel standartlarını zorlayan sınır tanımaz bir iştiyakla çalışmalarını sürdürüyorlar. Böylece dinî hayat, toplumda iki ayrı kanat üzerinden yürümeye devam ediyor. Bu kanatlardan birisi, demin sözünü ettiğim bir şekilde, gayr-i resmî olmakla birlikte gayr-i meşruluk suçlamasına şiddetle itiraz eden tipik tarikat ve cemaatler. Diğeri de cami merkezli bir ağ içinde, çoğunluk itibariyle meşru sayılan, Diyanet bünyesindeki yapılanmalar. Bu bağlamda, Diyanet’e atfedilen değer onun şeffaflığıyla, istikrarı koruyucu çabalarıyla ve akılcı/makulleştirici din diline sahip çıkışıyla çoğunluk tarafından tasvip edilmektedir.

Şimdi çok net söyleyebilirim: Diyanet İşleri Başkanlığı 1960'lara gelinceye kadar net bir şekilde Türkiye'deki herhangi bir İslami muhtevalı yapıyı koruma ve destekleme konusunda ilgili makamlara karşı onları koruyucu/destekleyici bir pozisyon üstlenmiştir. Herhangi bir cemaat hakkında, herhangi dinî bir topluluk hakkında örneğin Bediüzzaman'ın kitapları ya da Süleyman Hilmi Tunahan'ın tedris merkezleri hakkında her zaman bütün bunları koruyan ve kollayan bir çerçevede olmuş; bunların zarar görmesini önleyecek bir dile sahip çıkarak kuşatıcı bir kurumsal rol üstlenmiştir.

Aslına bakılırsa bütün bunlara bakılarak Diyanet'in iki ayrı dile işlerlik kazandırdığını rahatlıkla söylemek mümkündür: 12 Eylül'le birlikte başlayan süreçlerde siyasetin ağır taziyki karşısında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en üst düzey karar mekanizması olarak Din İşleri Yüksek Kurulu, başörtüsüyle ilgili olarak muktedirlerin beklediği fetvayı vermemekte direnmiş ve vermemiştir. Bu ve bunun gibi pek çok konuda dinin yüksek kriterlerinin korunmasına ilişkin olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sicilinin göz doldurduğunu ifade etmek, hiçbir şekilde sıradan bir iddia olmayacaktır.

Diğer bir dil ise denge üzerinedir. Cemaatlerin yer yer sıra dışı sayılabilecek yapı ve ilgilerle topluma yönelmeleri karşısında Diyanet'in sahip çıktığı dil, sadece siyaset üstülikle sınırlı kalmaksızın, mevcut hasarlı söylemlerden olabildiğince uzak durarak itidal ve dengenin temsilini üstlenmektir. Son yapılan dinî hayat araştırmasında da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu merkezi konumuna işaret edilmektedir.

Hiç kuşkusuz kurumun farklı dinî grup ve yapılar hakkındaki duruşu, mesafe ve yaklaşımı için söylenecek şeyler bir hayli fazladır. Alevi meselesi, Diyanet el atmadıkça asla çözülemeyecek bir sorun olarak görülmektedir. Son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi sorunu bünyesinde üstlendiği roller, onun pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da pekâlâ sorumluluk üstlenebileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, sosyal bilimlerin değişik dallarında çalışan hassaten din sosyolojisi ve siyaset bilimi gibi alanlarda yoğunlaşan arkadaşların konunun ehemmiyetini müdrik olarak belli başlı problematikler ekseninde din-devlet-cemaat bağlanmalarını ciddiyetle ele almaları ve bilgi akışına egemen olma çabası içinde olduğu sıklıkla gözlenen ezberlerin önünü kesmeleri yegâne beklentimizdir.